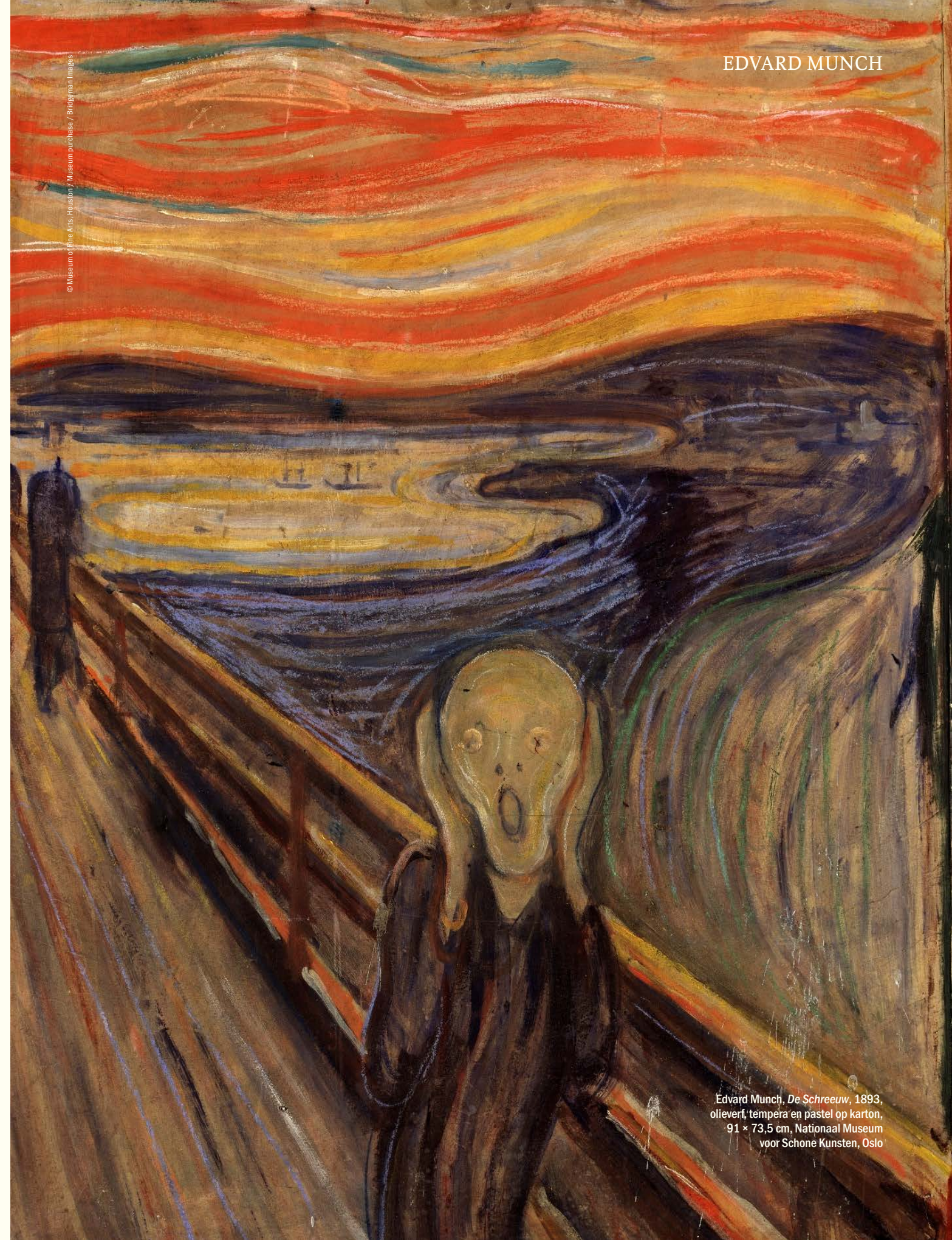

E

Het einde
der tijden

Een punt achter de wereld

Niets klinkt grootser en meeslepender dan het einde der tijden. De gedachte eraan bedwelmt, overdondert en overweldigt. Maar de apocalyps heeft een diepere betekenis, het is de ultieme weg naar onszelf. *tekst THEO PAIJMANS*

Edvard Munch, *De Schreeuw*, 1893, olieverf, tempera en pastel op karton, 91 x 73,5 cm, Nationaal Museum voor Schone Kunsten, Oslo

HIJ LEEFDE IN DE WOESTIJN en at wilde honing en sprinkhanen. In die zinderende omgeving van zand en hitte kreeg Johannes zijn apocalyptische visioenen. Ze werden legendarisch en sijpelden door in onze religie en cultuur.

Door de oorlog in Oekraïne bloeit zijn apocalyptische nachtmerrie weer op. De allerlaatste pagina van het boek van de mensheid blijkt te diep geworteld en wordt voortdurend gevoed met onze angst.

‘De schrik voor het einde van alles is diepgeworteld’

Maar angst heeft niet één klank. Het is een partituur met verschillende partijen, vertelt schrijver Daan Heerma van Voss. Gegrepen door zijn eigen angsten groeide hij uit tot expert tijdens het onderzoek voor zijn boek *De bange mens* (2021), waarin hij die verschillende grondtonen catalogiseerde op zoek naar de bron van onze angsten. De meest voor de hand liggende variant is de biologische, fysieke reactie, vertelt hij. ‘Die kent zowat elk organisme, want de organismes die hier niet over beschikten, zijn uitgestorven. Het is ook een geestesgesteldheid die dicht tegen een depressie aan kan liggen en het is een filosofisch concept. Angst betekent veel dingen.’ Denk bijvoorbeeld aan angstigheid, vrees, paniek, en wanhoop, zoals Edvard Munch in een blik wist te vangen in zijn *De Schreeuw*.*

* I - Edvard Munch, p. 62

De schrik voor het einde van alles is eveneens diepgeworteld. ‘Het is een oerangst die via het christendom verspreid is. Tegelijkertijd is het de verabsolutering van wat we allemaal het meeste vrezen, onze eigen dood. Het einde der tijden is de überdood.’ Het einde der tijden staat symbool voor het einde van onszelf. Als we ophouden te bestaan is dat ook een einde van wat we nog kunnen meemaken en dat vacuüm projecteren we op het canvas van de wereld.

Bijna elke laag van de menselijke cultuur is doordrenkt van deze angst die komt en gaat als de getijden, blijkt uit academische studies. ‘Angst wordt ook gevoed door sociaaleconomische factoren. In periodes dat er weinig geld is of er grotere bestaansonzekerheid heerst, zijn mensen angstiger. Uit generatieonderzoek blijkt bijvoorbeeld dat in de jaren tachtig tijdens de Koude Oorlog en de kernwapendreiging, het algemene angstniveau enorm steeg’, observeert Heerma van Voss. En in dat kielzog groeit de angst voor het einde der tijden.

Wie in de geschiedenisboeken duikt, vindt onthutsend veel voorbeelden van zulke bij tijd en wijle breed beleefde sociale angstaanvallen voor het einde van alles. In 1910 bijvoorbeeld was de wereld in de greep van zo’n collectief beleefde emotie, dankzij de komeet van Halley en de voorspellingen van de beroemde Franse astronoom Camille Flammarion. Zeventien jaar ervoor publiceerde hij de sciencefictionroman *La Fin du Monde*, waarin de geschokte Fransen van het fin de siècle gretig lazen over de laatste dagen van de aarde in de vijfentwintigste eeuw.* Flammarion schotelt een pittig verhaal voor over een komeet van giftig gas die botst met de aarde en alle leven uitroeit. Niet alleen de Fransen hielden al lezend hun adem in, het boek werd ook naar het Nederlands en Engels vertaald.

* II - Camille Flammarion, p. 62

Flammarion ging trouwens een stapje verder. Het einde van de wereld was tenslotte niets voor iemand die al zoveel planeten door zijn telescoop had begluurd. Zijn ambitie reikte veel verder, tot aan het einde van het zonnestelsel. Dat stelde hij zich voor als een groep uitgebrande sintels die eindeloos

Ryan McGinley, *Jonas (Waterfall)*, 2008

door de onmeetbare duisternis tollen. ‘De zon was een donkere bal, de planeten ook; en toch snelde dit onzichtbare systeem voort in de ijzige kou van de sterrenhemel’, schrijft hij.

‘Wat het leven betreft, al deze werelden waren dood, bestonden niet... Wat is er geworden van die ochtenden en avonden, van die bloemen en die minnaars, van dat licht en dat parfum, van die harmonieën en vreugden, van die schoonheden en dromen? Alles is dood, is verdwenen in de duisternis van de nacht. De wereld dood, alle planeten dood, de zon gedooft. Het zonnestelsel vernietigd, de tijd zelf opgeschort.’

Net als in zijn eerder verschenen roman ontdekte hij gifgas in de staart van de komeet Halley die hij in 1910 bestudeerde. Dit gas zou ongetwijfeld onze atmosfeer vergiftigen, veronderstelde hij. Wereldwijde paniek was het gevolg, maar we bestaan gelukkig nog steeds. De geschokte bourgeoisie had beter kunnen weten door de Bijbel erop na te slaan, want elke regenboog herinnert ons aan de allereerste apocalyps, de Bijbelse Zondvloed, die we tenslotte ook hebben overleefd.

Scenario’s voor het einde van de wereld, er zijn er nogal wat, weet de Belgische wetenschapsjournalist Steven Stroeykens. Van de inslag van een meteoriet die de dinosauriërs uitroeide, tot het vergaan van culturen door vulkaanuitbarstingen of andere natuurrampen, Stroeykens zette de belangrijkste scenario’s op een rij en vulde ze aan met een aantal nieuwe varianten in zijn boek *Het einde van de wereld: een geschiedenis* (2016).

Tegenwoordig gaat het namelijk al lang niet meer om religieuze dogma’s

of een aanstaande natuurramp. In het kielzog van onze technologische evolutie hebben onze angsten nieuwe chimera’s gecreëerd. Het wereldeinde kan nu net zo goed komen door op hol geslagen technologieën zoals robotica, artificiële intelligentie of een gemuteerd virus, stelt Stroeykens vast.

Maar de Zondvloed is de predigtalesvreter, het verhaal van de indrukwekkende eerste keer in de westerse cultuur dat de mensheid kopje onderging. Het fascineerde generaties kunstenaars die het einde van de verbeelding zelf lijken te verbeelden. Van Leonardo Da Vinci met zijn tekeningen van enorme overstromingen met stormachtige luchten waar de regen uit gutst, tot kunstenaars als Max Ernst (*Europe After the Rain II*, 1940-42) en Banksy (*I Don’t Believe in Global Warming*, 2009).

De zondvloedschilderijen die geproduceerd werden zijn adembenemend gruwelijke taferelen waarin de natuur – of de macht van God – almachtig is. Als de mens er al in voorkomt, is het niet meer dan wat nietige likjes verf die weggespoeld worden, de waterige diepten in.

De Grote Vloed van de zeventiende-eeuwse schilder Bonaventura Peeters is een verstrengeling van schoonheid en verschrikking, van lichtstralen en donkere vegen. Maar hoe je ook kijkt, van de mens ontbreekt elk spoor in zijn woeste en verder ledige wereld.

Die duiken pas een eeuw of wat later op in *The Deluge* van de Engelse schilder J.M.W. Turner.* Het effect is nog wreder; kluwen mensen klampen zich wanhopig aan elkaar vast, maar over het doek hangt de gelatenheid dat niets ze nog gaat redden. Turner keert zelfs nog een keer terug naar dit thema met zijn *Shade and Darkness: the Evening*

of the Deluge. Het lijkt alsof de golven honderden meters omhoog klimmen, ontsnappen aan de zwaartekracht en zelfs het mistige licht dat erboven hangt willen grijpen en verdrinken. En in John Martins *The Deluge* (1834) is de hemel bijna helemaal zwart. Één enkele bliksemflits hakt de duisternis in tweeën, boven een immense, wervelende watermassa.

Het is een echo van de woorden die Mary Shelley, bekend van haar roman *Frankenstein* en de oermoeder van de sciencefiction, optekent in haar dystopische roman *The Last Man* (1826).* In haar verhaal zegt de enige overlevende van een verschrikkelijke pandemie die verder de hele mensheid heeft uitgeroeid: ‘Ik spreidde de hele aarde voor me uit als een landkaart. Op geen enkele plek op haar oppervlakte kon ik mijn vinger leggen en zeggen, hier is het veilig.’

Ook de niet minder indrukwekkende nasleep van de zondvloed brengen kunstenaars in beeld, zoals in *The Subsiding of the Waters of the Deluge* van Thomas Cole: hij laat je ogen rusten op een rotsachtig, dood landschap vol poelen en omgewaaide boomstronken.* Een moment waar ook Turner gefascineerd door was. In zijn *Light and Colour (Goethe’s Theory) – The Morning after the Deluge – Moses Writing the Book of Genesis* (1843), baden vage, onbestemde vormen in een gelig licht. Maar voor het einde der tijden is de Zondvloed de prelude, want ons wacht nog de Dag des Oordeels.

Over de rangorde van zulke doemscenario’s denkt Stroeykens niet wesenlijk anders sinds de publicatie van zijn boek, zegt hij vanuit zijn Leuvense woonkamer. Hooguit over de positie

die de verschillende scenario’s innemen in zijn ranglijst van mogelijkheden. ‘Ik zou me nu minder zorgen maken over het gevaar van een epidemie, omdat we door de ervaring met Covid hopelijk wat geleerd hebben. Zes jaar geleden vond ik de dreiging van kernwapens het meest reëel voor een ramp op korte termijn, dat is alleen maar acuter geworden. Als je toen naar mijn top drie had gevraagd, zou ik hebben gezegd: kernwapens, virussen en tot slot het klimaat. Wat betreft het klimaat zijn er hoopgevende signalen, maar de CO2-uitstoot stijgt nog steeds.’

Hoe we daar vandaag de dag mee omgaan is als de woorden van de negentiende-eeuwse filosoof Søren Kierkegaard: ‘Ik denk dat de wereld zal vergaan onder het algemene applaus van alle verstandige mensen die geloven dat het een grap is.’

Wanneer is het einde daar? Over dit moment hebben zich talloze figuren gebogen, en zijn sommigen aan het rekenen geslagen. In de negentiende eeuw bijvoorbeeld, wist de Amerikaanse predikant William Miller te achterhalen dat de Dag des Oordeels op een specifieke datum in 1844 zou vallen. Duizenden volgelingen verkochten hun hele hebben en houden, want wie heeft er straks nog spullen nodig wanneer de schepping zelf ophoudt te bestaan? Maar de bewuste dag in oktober kwam en ging – en staat sindsdien te boek als ‘the great disappointment’, de grote teleurstelling.

De Engelse wetenschapper Isaac Newton voorspelde eveneens wanneer de wereld eindigt.* Newton is vooral bekend om de wet van de zwaartekracht en de drie bewegingswetten maar hij was ook een gelovig man die berekend had wanneer de Bijbelse apocalyps zou

‘Duizenden volgelingen verkochten hun hele hebben en houden, want wie heeft er straks nog spullen nodig?’

* V - Mary Shelley, p. 63

* III - Max Ernst, p. 62

* VI - Thomas Cole, p. 63

* IV - J.M.W. Turner, p. 62

* VII- Isaac Newton, p. 63

富嶽三十六景
神奈川
浪裏

Katsushika Hokusai, *De grote golf van Kanagawa (Kanagawa oki nami ura)*, ca.1830-32, inkt and kleur op papier, 25,7 x 37,9 cm, The Metropolitan Museum of Art, New York

© 2014 Koninklijk Instituut voor de Wetenschap van de Natuur, 2014. Coninck, Bepaard, P. van der Vliet, J. van der Vliet

plaatsvinden: in 2060. ‘Het kan later gebeuren,’ schreef hij aan een vriend, ‘maar ik zie geen reden om aan te nemen dat het einde eerder komt.’

Een andere bekende eindtijdvoorspelling werd gedaan door de Franse ziener Michel Nostradamus. Hij schreef in 1555 in een brief aan zijn dan enkele maanden oude zoon Caesar: ‘... ik zeg je, dat ik aldus voorzie: zulke stortvloed en overstromingen dat er geen plek op de wereld zal zijn die niet zal zijn overstroomd en dat voor lange tijd bijna alles zal zijn verwoest, met uitzondering van het weer en de ruimte... na deze overstromingen zal er uit de hemel zo’n grote hoeveelheid vuur en gloeiende stenen vallen dat niets daaraan zal ontkomen aan deze laatste verwoestende brand.’

De Amerikaanse hoogleraar Frank Tipler gelooft juist in onze redding. Maar daarvoor moeten we wel wachten op het einde van het universum, schrijft hij. Het voorspel is ons uitdijend heelal, dat zover oprekt dat het licht de peilloos diepe afstanden niet meer kan overbruggen. Maar in die onvoorstelbaar verre toekomst krimpt het heelal op dat moment weer in, verzekert Tipler, als een scheppingsmythe die teruggedraaid wordt. Alle energie wordt gepropt in een steeds kleinere ruimte. En vlak voor het allerlaatste moment, die milliseconde voor de totale vernietiging van het heelal, zij er licht, krijgt het universum door al die samengebalde energie bewustzijn en wordt het God. En wij? In een handomdraai tovert God de mensheid weer tevoorschijn en verrijzen we opnieuw, voor een plekje in de hemel.

‘De oudste en sterkste emotie van de mensheid is angst, en de oudste en sterkste vorm van angst is angst voor

het onbekende’, schrijft H.P. Lovecraft.* De Amerikaanse schrijver die door de Franse auteur Michel Houellebecq aan het grotere publiek werd geïntroduceerd, stierf in 1937 en geldt als volkomen tegenhanger van Tiplers optimisme. Zoveel maken Lovecrafts verhalen wel duidelijk. Die staan bol van apocalyptische vergezichten in een verder koud en blind universum dat volstrekt onverschillig is over het lot van de mensheid.

En wat houdt het einde van de wereld uiteindelijk in? Het is als in het korte verhaal *De Aleph* van Jorge Luis Borges.* Hierin ontdekt een man een punt, een soort prisma, waarin hij alles op de wereld tegelijkertijd kan zien. We nemen afscheid van alle dingen die we nog niet eens ervaren hebben. De glinstering van druppels dauw op een spinnenweb in een jungle in Guatemala. De zinderende strakblauwe lucht boven minaretten. Een fragment van een gedicht, in een poëziealbum in een hutkoffer ergens in Parijs. De geur van een opstekende zomerstorm in de Golfo dei Poeti. Het ruisen van een sequoia-boom, de blik van een voorbijganger die je even vasthoudt op een stoffig perron. Het azuur van een poel in een grot die nog nooit door zonlicht beschenen is. De punt achter de wereld is absoluut en ontnemt ons zulke dingen waarvan we het bestaan niet eens kenden.

Maar zie maar eens om te gaan met de angst voor het einde der tijden, die momenteel door oorlog en kernwapendreiging weer macaber actueel is. Daardoor worden we weer net zo nietig en onbetekenend als de vlekjes verf die mensen voorstellen op de negentiende-eeuwse zondvloedschilderijen.

Het zijn grootse doeken en taferelen

* VIII - H.P. Lovecraft, p. 63

* IX - Jorge Luis Borges, p. 63

en die de Victoriaanse angst verbeelden voor een onverschillig en zelfs vijandig universum. Maar de apocalyps verzinnebeeldt de terugkeer naar onszelf.

Na de Russische raketaanval op de Oekraïense stad Dnipro in januari van dit jaar, waarbij tientallen burgers omkwamen, gebeurde er iets wonderlijks in Moskou. Hier staat, aan Oekraïneboulevard een standbeeld van de Oekraïense dichter Lesja Oekrajinka (1871-1913), die op haar achtste begon met het schrijven van poëzie. Het beeld staat er sinds 2006, maar sinds die gruwelijke aanval waarbij ook vijf kinderen omkwamen, worden er aan de voet van het beeld rozen, anjers en chrysanten, appels en knuffels neergelegd. Hoewel de Moskouse autoriteiten alles regelmatig wegvegen en er zelfs politiewagens geparkeerd hebben om de boel in de gaten te houden, blijft de sokkel van het beeld nooit lang leeg. Het is een mirakel, dit kleine gebaar dat wint van de grote, apocalyptische supermacht. In een van haar gedichten schrijft Lesja:

*ja ik zal lachen ondanks mijn tranen
Ik zal liedjes zingen te midden van
mijn tegenslagen
Ik zal ondanks alle verwachtingen
hoop hebben
Ik zal leven! Weg, jij treurige
gedachten*

Ver van Oekraïne, in zijn Amsterdamse studio, observeert Heerma van Voss dat het momenteel niet reëel is om meer met het einde van de wereld bezig te zijn dan een jaar of twee geleden, want dat gevaar is immers altijd sluimerend aanwezig. ‘We kunnen alleen niet bevatten hoe groot het is en of het komt door een kernbom of door klimaatverande-

ring. Het einde der tijden loopt parallel met de angst voor de eigen dood. Het is beter de tijdelijkheid van ons bestaan te omarmen en te zien dat wat we hebben, ook deels zo mooi en schoon is vanwege die tijdelijkheid.’ Denk aan de Minoïsche beschaving, die praktisch in een dag en een nacht verdween na een immense vulkaanexplosie in de Middellandse Zee, maar waarvan we de prachtige fresco’s die deze cultuur naliet nog steeds kunnen bewonderen.

‘Het feit dat het leven eindigt, is een bestaansvoorwaarde ervan’, vervolgt Heerma van Voss. ‘Angst voor het einde der tijden is per definitie absurd, want we zijn voortgekomen uit heel veel veranderingen. De hoogmoed om te zeggen dat het leuk was dat alles veranderde maar het nu maar moet blijven zoals het is, alleen omdat wij leven, is eveneens onzinnig. Angst voor het einde der tijden heb ik niet, als die aanbreekt, hebben we eindelijk eens een collectieve ervaring. Ik heb daar minder moeite mee dan met de kleine individuele dood. Die beleef je altijd alleen.’

De apocalyps? Gedenk haar en gebruik haar, als ultieme oefening in het kleinhouden.

‘Wat we hebben is deels zo mooi en schoon vanwege die tijdelijkheid’

- 31 - See All This

- 32 - See All This

John Martin, *The Great Day of His Wrath*, 1851-53, oil on paper, 197 × 303 cm, Tate Britain, London

Daisuke Yokota, *Untitled*, from *Lichen*, 2014, pigment print, 37 x 50 cm

‘Tijd gaat voorbij, zeg je?
Ah nee! Helaas,
Tijd blijft, wij gaan’

– HENRY AUSTIN DOBSON,
The Paradox of Time, 1886

Atelier van Jheronimus Bosch,
Het Laatste Oordeel (detail),
ca. 1500-10

HET EINDE DER TIJDEN

Leonardo Da Vinci, *A deluge*, ca. 1517-18, 16,2 × 20,3 cm, zwart krijt en inkt op papier, Royal Collection Trust, Londen

Dirk Braeckman, *S.B.-C.P.-18*,
2018, ultrachrome inkjet print op
aluminium, 120 × 180 cm

courtesy of the artist, Zero X Gallery, Antwerp and GRIMM, Amsterdam | New York | London

Salvador Dalí, *Le visage de la guerre*
(*Het aangezicht van de oorlog*),
1940, olieverf op doek, 79 × 64 cm,
Museum Boijmans Van Beuningen,
Rotterdam

- 43 - See All This

- 44 - See All This

Paul Nash, *Totes Meer*, 1940-41,
olieverf op doek, 102 × 152,4 cm,
Tate Britain, Londen

‘Het meest barmhartige ter wereld is, denk ik, het onvermogen van de menselijke geest om al zijn inhoud met elkaar in verband te brengen. We leven op een kalm eiland van onwetendheid in het midden van de zwarte zeeën van de oneindigheid, en het was niet de bedoeling dat we ver zouden reizen’

– H.P. LOVECRAFT

Michelangelo, *Het Laatste Oordeel*, 1536-41, fresco, Sixtijnse Kapel, Vaticaanstad

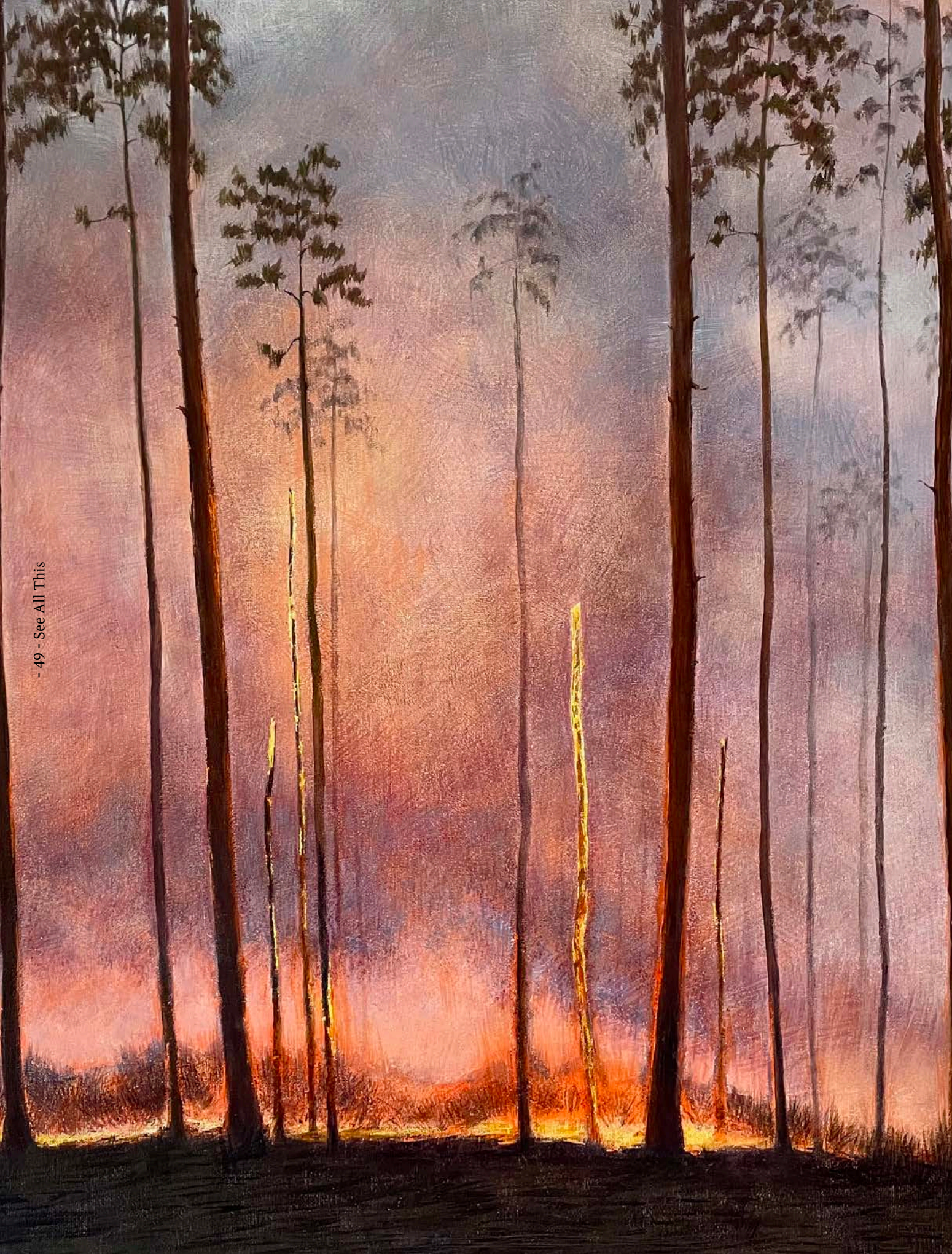

- 47 - See All This

Marilou Van Lierop, *The Unbearable Lightness of Being*, 2022, acrylverf en PVC, 200 cm ø

© Marilou van Lierop

- 48 - See All This

- 49 - See All This

EINDE DER TIJDEN

‘Ja, zo is het. Het leven dat we krijgen is niet kort, wij maken het kort; we hebben er niet te weinig van, we gooien het met bakken overboord... Wat klagen wij over de natuur? Die heeft zich heel welwillend opgesteld. Het leven is, wanneer je ermee kunt omgaan, lang.’

– SENECA, *De brevitae vitae*, 49 n.Chr.

- 50 - See All This

Kika Notten, *Right here, right now*,
2021, ei-tempera op doek, 100 ×
120 cm, particuliere collectie

Anselm Kiefer, *An Die Haltlosigkeit*, 2021, emulsie, acrylverf, olieverf, shellac en krijt op doek, 560 × 470 cm

Anselm Kiefer, *Untitled*, 1996, houtsnede, shellac and acrylverf op paper op doek, 63,9 × 246,4 cm, The Metropolitan Museum of Art, New York

foto: Georges Poncet

- 53 - See All This

Anselm Kiefers tentoonstelling *Questi scritti, quando verranno bruciati, daranno finalmente un po' di luce* (Deze geschriften zullen, wanneer ze worden verbrand, eindelijk een beetje licht werpen, naar Andrea Emo), 2022, Dogepaleis, Venetië

- 54 - See All This

HET EINDE DER TIJDEN

‘Laat je leven lichtjes dansen
op de randen van de tijd,
als dauw op het puntje van
een blad’

– RABINDRANATH TAGORE

Bernat Martorell, *Sint Joris doodt de draak*, 1434-35, tempera op paneel, 155 × 98 cm, Art Institute of Chicago

I DON'T BELIEVE IN
GLOBAL WARMING

I DON'T BELIEVE IN
GLOBAL WARMING

- 57 - See All This

- 58 - See All This

Banksy, *I Don't Believe in Global Warming*, 2009, London

Cecily Brown, *The Triumph of Death*,
2019, olieverf op doek, 535 × 535 cm

- 61 - See All This

‘Wees niet bang; ons
lot kan ons niet worden
afgenomen; het is ons
gegeven’
– DANTE ALIGHIERI, *Inferno*

Daisy Parris, *Hold Me In The Palm Of Your Hand*, 2022, olie-, acrylverf en collage op doek, 200 × 160 cm

- 62 - See All This

I

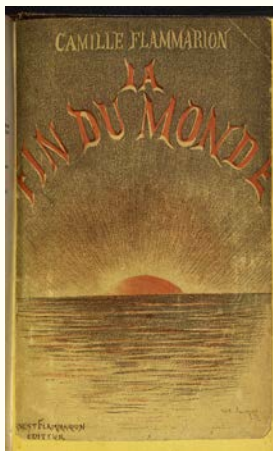
EDVARD MUNCH

Het idee voor *De Schreeuw* (1893) ontstond tijdens een wandeling, schreef Edvard Munch in zijn dagboek. 'Op een avond liep ik over een pad, de stad lag aan de ene kant en het fjord beneden. Ik was moe en ziek. Ik stopte en keek uit over het fjord/de zon ging onder en de wolken kleurden bloedrood. Ik voelde een schreeuw door de natuur gaan; het leek me dat ik de schreeuw hoorde. Ik schilderde dit beeld, schilderde de wolken als echt bloed. De kleur schreeuwde. Dit werd *De Schreeuw*.' 1893 was ook het jaar dat zijn wereld instortte. Een goede vriend pleegde zelfmoord en aan zijn traumatische verhouding met een getrouwde vrouw kwam een einde. De plek op het schilderij is vlakbij het tehuis waar zijn depressieve zuster verbleef. Meest voorkomende misvatting: het figuurtje schreeuwt niet, maar bedekt juist zijn oren tegen het geschreeuw van de natuur.

II

CAMILLE FLAMMARION

Nergens wordt het einde van de wereld spectaculairder beschreven dan in *La fin de Monde* (1893) van Camille Flammarion. 'Het is echt verschrikkelijk om stil te staan bij de resultaten – extreem heet weer, de vernietiging van de atmosfeer en de verstikking van de aardbewoners', schreef een onthutste recensent. Dat jaar verscheen het verhaal in Amerika als feuilleton. Krantenadvertenties vroegen de lezer: 'Wat zou jij doen als wetenschappers je verzekeren dat de wereld in de komende twaalf weken vergaat?'

Een van de eerste drukken van Camille Flammarions *La Fin du Monde* uit 1893

J.M.W. Turner, *The Deluge*, ca. 1805, olieverf op doek, 142,9 × 235,6 cm, Tate, Londen

III

MAX ERNST

Nadat hij tijdens de Eerste Wereldoorlog als artillerie-ingenieur had gediend, verklaarde de in Duitsland geboren kunstenaar Max Ernst zichzelf dood, om vervolgens opnieuw op te kunnen staan: 'Op 1 augustus 1914 overleed Max Ernst. Hij werd herboren op 1 november 1918 als een jonge man die ernaar streefde de mythen van zijn tijd te vinden', schreef hij. Voor Ernst was oorlog nooit ver weg en vanaf de jaren 30 begon hij in zijn werk steeds vaker uit te halen naar de verschrikkingen die het tot gevolg had. In *Europe After the Rain II* (1940-42) zie je een vervreemdend, verlaten landschap waarin een vernietigende kracht onmiskenbaar is: de stilte na een vuurregen, zondvloed of schrikbewind. De titel verwijst naar een eerder werk van olieverf en gips op paneel, dat een reliëfkaart van een hervormd Europa moest voorstellen. Hij maakte het werk af in 1933, het jaar waarin Hitler aan de macht kwam.

IV

J.M.W. TURNER

In 1802 zag de Engelse landschapsschilder J.M.W. Turner *The Deluge* van Nicolas Poussin in het Louvre in Parijs. Het miste grandeur vond Turner, maar het kleurenpalet bekoorde hem wel. Dat beschreef Turner als: 'één diep getint afschuwelijk interval van naderend, somber onheil'. Turners *The Deluge* (1805) verbeeldt het catastrofale geweld dat hij miste bij Poussin. De Franse historicus Amédée Pichot vergeleek Turners

Max Ernst en Rosamond Bernier in Ernsts studio in Seillans, Frankrijk, 1970

versie met *The Deluge* van Anne-Louis Girodet en schrijft: 'In navolging van Poussin gaf een van onze schilders een idee van de zondvloed door de lijdensweg van een enkele familie die op het punt staat verzwolgen te worden door het water. Turner heeft het hele spektakel van het overstromen van de aarde weergegeven. Bij Girodet beven we om een paar eenzame slachtoffers; bij Turner zien we het gevaar voor het hele menselijke ras.' In 1843 keerde Turner terug naar het thema. Zo beeldt *The evening of the Deluge*, de stilte voor de storm uit en zijn *Light and Colour (Goethe's Theory) – The Morning after the Deluge – Moses Writing the Book of Genesis en Shade and Darkness* en *The Evening of the Deluge* studies in de kleurenleer van Goethe.

V

MARY SHELLEY

Mary Shelley, auteur van eerste dystopische roman ooit, was een buitengewoon schrijver. Ze was de dochter van feminist Mary Wollstonecraft. Ze bedreef de liefde op een kerkhof en bewaarde het hart van haar man na zijn dood in haar bureaulade. En ze werd op twintigjarige leeftijd de oermoeder van het sciencefictiongenre met haar eerste roman *Frankenstein; or the Modern Prometheus* (1818). Het idee voor dit boek kreeg ze tijdens een bezoek aan de vriend en schrijver Byron die het gezelschap uitdaagde om een eng verhaal te schrijven. Maar waar *Frankenstein* in de canon van de wereldliteratuur en de film is opgenomen, werd Shelleys vijfde roman *The Last Man* (1826) met afschuw ontvangen en door critici neergesabeld. Het duurde zelfs tot 1965 voor er weer een herdruk verscheen. Tegenwoordig is het tijt gekeerd en wordt *The Last Man* geroemd als de allereerste dystopische catastroferoman, die geldt als een waarschuwing uit de toekomst. We lezen over het lot van Lionel Verney, een man uit het jaar 2100, wanneer een geheimzinnige epidemie de mensheid heeft uitgeroeid. Als hij beseft dat hij de enige overlevende is, besluit hij zijn verhaal op te tekenen.

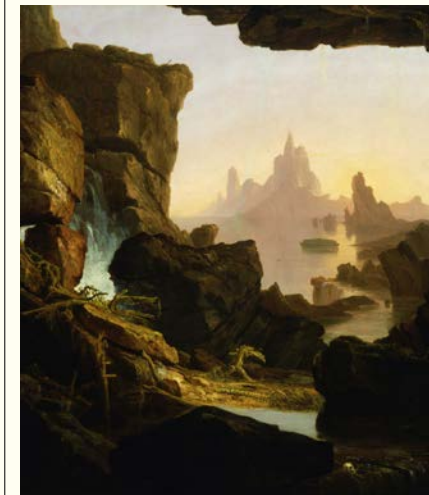
VI

THOMAS COLE

In *The Subsiding of the Water of the Deluge* (1822) van Thomas Cole komen kunst, geologie en negentiende-eeuwse religieuze overtuigingen samen. Cole was een van de eerste en belangrijkste Amerikaanse landschapsschilders van zijn tijd. Hij was ook zeer geïnteresseerd in geologie: hij verzamelde fossielen en mineralen en was bevriend met prominente geologen. In die tijd wilde een aantal Amerikaanse geologen aan de hand van hun vakgebied aantonen dat de Bijbelse zondvloed echt had plaatsgevonden. Bewijzen ervoor zagen ze onder andere in grote keien die ze mijlenver van hun plaats van herkomst aantreffen. Die waren ongetwijfeld meegesleurd door het water van de vloed, veronderstelden ze. Deze overtuiging inspireerde Cole tot het schilderen van zijn *The Subsiding*. De losse rotsblokken in zijn schilderij laten zien hoezeer ook hij die geologische kenmerken met de zondvloed associeerde. Inmiddels weten we dat ze werden verplaatst door de gletsjers van de ijstijd.

Portret van Mary Shelley door Richard Rothwell, ca. 1831-40, olieverf op doek, 73,7 × 61 cm, The National Portrait Gallery, Londen

Thomas Cole, *The Subsiding of the Waters of the Deluge* (detail), 1829, olieverf op doek, 90,8 × 121,4 cm, Smithsonian American Art Museum, Washington

VII

ISAAC NEWTON

Als het aankwam op het einde van de wereld, was Isaac Newton nogal precies. Hij geloofde dat de apocalyps in 2060 zou plaatsvinden, 1260 jaar na de oprichting van het Romeijnse Rijk – zo bleek uit een brief uit 1704 waarin Newton het bijbelboek Daniel had gebruikt voor zijn berekening. Wat het einde der tijden betekende volgens Newton?

'... the ruin of the wicked nations, the end of weeping and of all troubles, the return of the Jews (from) captivity and their setting up a flourishing and everlasting Kingdom.'

VIII

H.P. LOVECRAFT

Het universum van schrijver Howard Phillips Lovecraft (1890-1937) is een blind en onverschillig oord vol onbegrijpelijke verschrikkingen. 'Ik heb het donkere universum zien geeuwen. Waar de zwarte planeten doelloos rollen, waar ze rollen in hun afgrijzen zonder er acht op te slaan, zonder kennis, of glans, of naam', schreef hij. In zijn korte leven schiep hij een oeuvre vol kosmische horrorverhalen die in zijn tijd nauwelijks gelezen werden. Tegenwoordig wordt Lovecraft geprezen door literaire auteurs als Michel Houellebecq en cineasten als Guillermo del Toro (*Pan's Labyrinth*, *The Shape of Water*), en was hij van invloed op Stephen King. Maar met roem kwam ook controverse. Na zijn dood bleef Lovecraft niet zonder smet: hij bleek een racist en antisemiet. Lovecraft werd als enig kind geboren in Providence, Rhode Island. Zijn ouders stierven en Lovecraft leefde als kluzenaar, verhalen schrijvend over vervreemding, het monsterlijke en oeroude kosmische krachten die een hulpeloze mensheid ooit zullen vernietigen. 'Al mijn verhalen zijn gebaseerd op het fundamentele uitgangspunt dat gemeenschappelijke menselijke wetten, belangen en emoties geen geldigheid of betekenis hebben in de uitgestrekte kosmos als geheel', zo beschreef hij eens zijn onderliggende filosofie.

IX

JORGE LUIS BORGES

Met zijn fantastische verhalen brak de Argentijnse schrijver Jorge Luis Borges wereldwijd door. De verhalenbundel *De Aleph* (1949) was zijn eerste vertaalde boek in Nederland. Borges creëerde een magisch oeuvre waarin fantasie en werkelijkheid een voortdurend kat-en-muisspel spelen. Over het universum als een eindeloze bibliotheek, een encyclopedie vol fantasiewezens of mythische landen die op geen enkele kaart staan. En over de Aleph, een punt in de ruimte waarin iemand gelijktijdig alles in het universum vanuit elke hoek ziet. In de Aleph kijken heeft consequenties. De man die in het gelijknamige verhaal in de Aleph staart, vraagt zich na afloop dan ook af: 'Buiten op straat, de trappen van Constitution Station aflopend, in de metro rijdend, kwamen alle gezichten me bekend voor. Ik was bang dat niets ter wereld me ooit nog zou verbazen; Ik was bang dat ik nooit meer vrij zou zijn van alles wat ik had gezien.'